

References:

1. Stroi kazahskogo iazyka. - Almaty, 1991. - 123 s.
2. Dialektologicheski slovar. - Almaty, 2007. – 800 s.
3. Kiekbayev D.G. O peredvijenii glasnyh v bashkirskom iazyke. Uch. Zap.Bashkirskogo gos.ped.instituta., VIII, seria filologicheskaja, 2, Ufa, 1956 str. 221-229 s.
4. Drevnetürkski slovar. – Leningrad, 1969. - 657 s.
5. Kenesbaev İ., Musabaev G. Sovremennyi kazahski iazyk. –Almaty, 2010, 300 s.
6. Cherkaski M.A. Türkski vokalizm i singlarmonizm. Opyt istoriko- tipologicheskogo izuchenia. Moskva, 1965. - 142s.
7. Mollova M. K istorii türkskogo vokalizma\ Voprosy iazykoznanija. 1966, № 2, s. 56-65

MPHTI 16.01.11

<https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-7804.06>

¹Қаналбек Б.

¹Мемлекеттік тілді дамыту институты,
Алматы, Қазақстан

ОРТА МЕКТЕПТЕГІ ҚАЗАҚ ТІЛІ ПӘНІНІҢ БАҒДАРЛАМАСЫН ЖЕТІЛДІРУ КЕРЕК

Аңдатпа

Бізде орта мектепте осы уақытқа шейін жаңа буын оқулықтарына және 12 жылдық мектептің оқулықтарына арналған бағдарламалар жасалды. Олар аяқсыз қалып, енді жаңартылған бағдарлама бойынша жазылған оқулықтар енгізіле бастады. Яғни, тәуелсіздік алғалы бері орта мектепке реформа жасаудан көз ашпай келе жатырмыз. Сол себепті, бүгінгі заман талабына жауап бере алатын, интеллектуалды, озық ойлы жас тәрбиелеп шығаруға септігін тигізетін дәрежедегі бағдарлама жасалу керек. Мақалада сауатты, көзі ашық, ұлт мүддесі үшін қызмет ететін ұрпақ тәрбиелеп шығуға бағытталған бағдарламаның талаптары және оларды іске асыру жолында жүргізілетін жұмыстар көрсетілген.

Түйін сөздер: мемлекеттік тіл, бағдарлама, мәтін тану, мәтін тудыру, әдеби тіл нормалары, тіл заңдылықтары

¹Kapalbek B.

¹Institute for state language development,
Almaty, Kazakhstan

IT IS NECESSARY TO IMPROVE THE KAZAKH LANGUAGE PROGRAM IN SECONDARY SCHOOLS

Abstract

We have developed programs for new-generation textbooks and 12-year-old school textbooks in our secondary school up to now. They were never completed and now began to implement textbooks written according to the updated program. That is, since independence, we have seen many different reforms in secondary schools. In this regard, it is necessary to develop a program that meets modern requirements and promotes progressive, intellectual education of the younger generation. The article describes the requirements of the program aimed at educating a literate, educated, working generation in the interests of the nation, and shows the work on their implementation.

Keywords: the state language, the program, knowledge of the text, the origin of the text norms of the literary language, a pattern language

¹Қаналбек Б.

¹Институт развития государственного языка,
Алматы, Казахстан

НЕОБХОДИМО СОВЕРШЕНСТВОВАТЬ ПРОГРАММУ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Аннотация

У нас в средней школе до настоящего времени были разработаны программы для учебников нового поколения и учебников 12-летней школы. Они так и не были доведены до конца и теперь начали внедрять учебники, написанные по обновленной программе. То есть с обретением независимости мы увидели множество различных реформ в средней школе. В связи с этим необходимо разработать программу, отвечающую современным требованиям, способствующую прогрессивному, интеллектуальному воспитанию молодого поколения. В статье изложены требования программы, направленные на воспитание грамотного, образованного, трудящегося в интересах нации поколения, и показана работа по их реализации.

Ключевые слова: государственный язык, программа, познание текста, зарождение текста, нормы литературного языка, закономерность языка

Кіріспе. Қазақ тілі – Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі. Қазақ тілі – қазақ халқының ұлттық тілі. Қазақ тілі сыры мен қыры көп, өз ішінде түрлі-түрлі салаларға бөлінетін күрделі де бай тіл. Сондықтан қазақ тілі пәнін оқытудың мақсаты – мемлекеттік тілді қадірлейтін, қоғамдық мәнін түсінетін тұлға қалыптастыру, қазақ әдеби тілі нормаларын сақтап, дұрыс қолдана білуге, оқушының жалпы коммуникативтік дағдыларын жетілдіруге, шығармашылыққа, ең бастысы, орта мектепке сай лингвистикалық білім беруге, тіл білімі терминдерін біліп, тіл бірліктерін түстеп тануға үйрету.

Бүгінгі заман талаптарына сәйкес қазіргі мектеп “білімді тұлға”, яғни білім, білік пен дағдылары қалыптасқан жеке тұлғаны дайындаумен ғана шектеліп қоймай, «өмірдің өзгерістеріне дайын болатын», белсенді және шығармашыл ойлайтын, интеллектуалды және жан-жақты дамыған жеке тұлғаны дайындауы тиіс. Ол үшін, әрине, ең алдымен бағдарлама сол талаптарға жауап бере алатын, интеллектуалды, озық ойлы жас тәрбиелеп шығаруға септігін тигізетін дәрежеде болу керек.

Әдістеме. “Қазақ тілі” оқу пәнін оқытуда мынадай негізгі міндеттер ескерілу керек:

1) қазақ тілін Қазақстан Республикасының аумағында қоғамның барлық салаларында еркін қолдана білуі үшін білім алушының коммуникативтік дағдыларын жетілдіру, еркін сөйлеуге және сауатты жазуға үйрету;

2) мәтіннің типтерін, стилін, жанрын тану үшін мәтінді құрайтын барлық тілдік құралдарды: синтаксистік құрылымдарды, лексикалық бірліктерді, сөздің дыбыстық және морфемдік құрамын тануға үйрету;

3) ауызша және жазбаша мәтінтудыру дағдыларын жетілдіру үшін орфоэпия және орфография нормаларын білу, сөйлеу мәдениетін және шешендік өнерді меңгеру, түрлі стильдер мен жанрларда мәтінтудыру тәсілдерін жетілдіру.

“Ана тілі” терминінің авторы, қазақ балаларының ана тілінде сауатын ашып, қазақ тілінде оқуын жалғастыруға көп күш жұмсаған ағартушы қайраткер, қазақ халқының “рухани көсемі” Ахмет Байтұрсынұлы “Сөйлегенде сөздің жүйесін, қисынын келтіріп сөйлеу қандай керек болса, жазғанда да сөздің кестесін келтіріп жазу сондай керек. Сөздің жүйесін, қисынын келтіріп жаза білуге, қай сөз қандай орында қалай өзгеріліп, қалайша біріне-бірі қиындасып, жалғасатын дағдысын білу керек” дейді “Тіл – құрал” [1, 36] еңбегінде. Ұлы ғалымның осы еңбегінде қазақ тілді балаға қазақ тілінің заңдылықтары мен нормаларын үйретудің, тілін дамытудың, сөйлеу мәдениетін жетілдірудің керемет тәсілдері мен жолдары көрсетілген. Осыған байланысты орыс ғалымы К.Д.Ушинский: “Ана тілін толық меңгермеген бала тарихты, географияны, жаратылыстану ғылымдарын және математиканы үйренген кезде теореманы немесе математикалық есепті өз сөзімен айтып бере алмайтын күйге ұшырайды. Ана тілі басқа пәндердің бәріне қатысы бар және олардың нәтижелерін өзіне жинастыратын басты, өзекті пән екені енді түсінікті емес пе?” [2,72] деген болатын. Осыдан, қазақ тілін орта мектепте оқытудың қаншалықты маңызды екенін көреміз. Сондықтан, бағдарламада қазақ тілі пәнінде мәтіннің типтерін, стилін, жанрын тану үшін мәтінді құрайтын барлық тілдік құралдарды: синтаксистік құрылымдарды, лексикалық бірліктерді, сөздің дыбыстық және морфемдік құрамын тануға үйрету, ауызша және жазбаша мәтінтудыру дағдыларын жетілдіру үшін орфоэпия және орфография нормаларын білу, сөйлеу мәдениетін және шешендік өнерді меңгеру, түрлі стильдер мен жанрларда мәтінтудыру тәсілдерін жетілдіру секілді мақсаттар жүзеге асырылу қажет.

Талқылау. “Баланың ойы сөйлеу процесі негізінде жарыққа шығады. Ол ауызша сөйлеу не жазбаша сөйлеу арқылы іске асады” [3, 97]. Осы жолда 3 мақсат негізге алынады: мәтінтану, мәтін тудыру және әдеби тіл нормалары. Мәтінтану мақсаты оқылған не тыңдалған мәтінмен жұмыс кезінде жүзеге асады. Сәйкесінше, мәтінтану мәтін мазмұнын түсіну, ондағы негізгі және қосымша ойды таба білу, мәтін бойынша сұрақтар құрастыра білумен қоса оның стилі мен жанрын, мәтіннің типтерін және әр типке тиісті қолданылатын тілдік құралдарын ажырата білуден тұрады.

Мәтінтудыру тыңдау және оқу арқылы мәтіннің мазмұнын айту кезінде орфоэпиялық нормаларды сақтаудан бастап тіл мәдениетінің талаптарын орындай отырып, шешен сөйлеу деңгейіне жетуді көздейді. Ал тыңдау және оқу арқылы барлық орфография және пунктуация талаптарын сақтай отырып, барлық стильдер мен жанрларда мәтін жаза алу арқылы мәтінтудыру дағдысын жетілдіру көзделеді. Ал, жазылым дағдысын жетілдіру үшін тыңдау және оқу арқылы барлық орфография, орфоэпия, пунктуация талаптарын сақтай отырып, барлық стильдер мен жанрларда мәтін тудыру дағдысын жетілдіру көзделеді. Мәтін жазбаша не ауызша формада туады және танылады. Ауызша формада туған мәтін мен жазбаша формада туған мәтіннің өзіне тән талаптары, нормалары және ерекшеліктері болады. Мәселен, жазбаша формада тыныс белгілері ерекше рөл атқарса, ауызша формада ол тыныс белгілері интонация, кідіріс, екпін арқылы жүзеге асады.

Филология ғылымдарының докторы, профессор М. Балақаев: “Тіл мәдениетінің тірегі – әдеби тілдің нормалары мен стильдің жүйелері. Қазақ халқының тіл мәдениетінің мұрагерлері мектеп оқушылары дейтін болсақ, олардың биік мақсат-міндеті – қазақ тілінің байлығына қанық болу, ойын дәл, анық, айқын, әсерлі, ұтымды етіп айту, жаза алу. Мектеп оқушылары ой-пікірін айқын, әсерлі жеткізу үшін сөздерді, сөз тіркестерін, сөйлем құрылыстарын, морфологиялық тұлғаларды олардың айтлуы мен жазылуына сәйкес дұрыс қолданатын болса, осының өзі-ақ оқушының тіл мәдениеті дәрежесінен біршама көрініс береді” [4] дейді. Ғалымның осы сөзі мәтінтану мен мәтінтудырудағы лексика-грамматикалық, орфография-орфоэпиялық, пунктуациялық нормалардың маңызын көрсетеді. Мәселен, сөздердің бірге-бөлек жазылуы, дефис арқылы не дефиссіз жазылуы белгілі бір принципке негізделеді. Ал, дыбыстарды, сөздер мен сөз тіркестерін дұрыс айту үндестік заңына бағынады. Осы нормалар мен принциптерді жақсы меңгерген бала қай жағынан болса да сауатты болары анық. Сондықтан бағдарламада міндетті түрде әдеби тіл нормалары барынша толық берілуі тиіс. Әдеби тіл нормалары лексика-грамматикалық, орфографиялық, пунктуациялық, орфоэпиялық нормалардан тұрады. Бұл нормалардың әрқайсысы мәтінтану мен мәтінтудырумен тығыз байланысты. Яғни, бағдарламада лингвистикалық емес, функционалдық грамматика негізге алыну керек. Себебі, норманы меңгерген бала ғана барлық жағынан сауатты (орфографиялық, пунктуациялық, стильдік, т.б. қателері жоқ) мәтін тудыра алады және кез келген мәтінді логикалық жағынан да, стильдік, жанрлық тұрғыдан да талдай алады. Қазіргі жаңартылған бағдарламада берілген грамматиканы жүйелеп, бірізге салу керек. Сонымен қатар, мәтінтудыру мен мәтінтанумен де байланыстыра, сабақтастырыла алу керек.

Қорытынды. Ескеретін жайттардың бірі – баланы ауызша мәтін тудыруға үйрету. Яғни, 5 сыныпта қарапайым орфоэпиялық нормалар үйретілсе, әрі қарай баланың деңгейіне байланысты тіл мәдениеті, сөйлеу мәдениеті меңгеріле келе, балаға сауатты, таза, шешен сөйлеуді үйрету негізге алыну керек. Сөйлеу мәдениетінің жоғарғы формасы шешендік болса, баланы осы дәрежеге жеткізе білу – бағдарлама мен оқулықтарды, ұстаз бен мектептің алдында тұрған міндет. Яғни, тіл дамыту әрекетінің нәтижесінде оқушы ана тілінің сөз байлығын толық игеруге, тілдің фонетикалық және сөзжасам жүйесін жақсы меңгеруге, морфологиялық, синтаксистік тәсілдерді жақсы біліп, оларды практикада ұтымды, дұрыс пайдалануға үйрете білу керек. Бұл жайында ғалым М. Балақаев: “Қазақ тілі пәнінің міндеті оның заңдылықтарын оқушыларға білдіру арқылы олардың ой өрісін дамытатын, сезімін оятып, тілдің орасан зор қоғамдық қызметін де өз өмірінің мықты құралы етіп пайдалана алуына даңғыл жол ашу болмақ. Ол үшін оқушыларға тілдің фонетика, лексика, грамматика салаларынан жан-жақты білім беру оқытушы мен мектеп оқулықтарының басты міндеті болмақ” [4,71] деп айтып кеткен. Яғни, жаңа бағдарламаның міндеті балаға лексика-грамматикалық білім берумен қатар, мектепте алған білімін өмірде пайдалана білуге дағдыландыру. Оқушы лексика-грамматикалық тұлғаларды тек жаттап қоймай, олардың мағыналық мазмұндарына қанық болуы тиіс, сонда ғана олар тілдегі заңдылықтар мен ережелерді біліп, оларды күнделікті өмірде дұрыс пайдаланумен қатар, олардың стильдік, экспрессивтік, эмоциялық, көріктеу, көркемдеу қызметтерін

де түсініп пайдалана алады. Бұны қазір функционалды білім деп атайды. Осы мақсаттарға жететін болсақ, сауатты, көзі ашық, ұлт мүддесі үшін қызмет ететін ұрпақ тәрбиелеп шығуымыз хақ.

Осындай бағдарламаны іске асыру үшін мынадай жұмыстар атқарылуы тиіс:

1. Жалпы орта білім беру деңгейінің қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы 10-11-сыныптарына арналған “Қазақ тілі” пәнінен жаңартылған мазмұндағы бағдарламасына, ондағы көрсетілген оқу мақсаттарына, таңдалған лексикалық тақырыптарға ғылыми-әдістемелік сараптама жүргізіп, оның қазақ мектептеріне қазақ тілін пән ретінде оқытуға жарамдылығын лингвистикалық тұрғыдан бағалау.

2. Қазақ тілін пән ретінде оқытуға осыған дейінгі қолданылған барлық бағдарламаларға, кеңес дәуіріндегі мектептерде және Тәуелсіз Қазақстанның мектептерінде қолданылған бағдарламаларға шолу жасау.

3. ТМД елдері мен алыс шетелдердегі, сондай-ақ туыстас түркі халықтарының ана тілін пән ретінде оқытудың жүйесі мен құрылымын тексеру.

4. Өткен ғасыр басындағы Алаш арыстарының қазақ тіліне арнап шығарған оқулықтары мен оқу құралдарының этникалық сипатын анықтау, жаңа бағдарлама дайындау барысында тілдік материалдардың бүгінгі күнмен үйлесімділігін дәлелдеу.

5. Оқулыққа берілетін лексикалық тақырыптар мен тіл дамытатын мәтін тақырыптарын таңдаудың жүйесі мен принциптерін жасау және оны грамматикалық тақырыптармен байланыстыру.

6. Әлемнің қазақ тіліндегі көрінісін (языковая картина мира), ондағы семантикалық категориялардың тілдегі материалдануын, яғни лексикалық бірліктерге, морфологиялық құралдарға, синтаксистік құрылымдарға айналу жолдарын анықтау.

7. Әлемдегі қырыққа жуық семантикалық категориялар мен тілдік (грамматикалық) категориялардың байланысын дәлелдеу, сол арқылы болашақ бағдарламаға енетін лексикалық және грамматикалық тақырыптарды анықтап, орта мектеп бағдарламасына енетін семантикалық категориялардың тізбесін жасау.

8. Тілдің тұлғалық жағы мен жұмсалымдық жағын зерттеудің аражігін ашып, орта мектептерде қазақ тілін пән ретінде оқытуға қайсысының тиімді екендігін нақты фактілермен дәлелдеу.

9. Тілді екінші тіл және шет тілі ретінде үйрету мен қазақ тілін ғылыми пән ретінде оқытудың бір нәрсе еместігін дәлелдеп, тұжырымдарды ҚР Білім және ғылым министрлігінің тиісті құрылымдарына ресми түрде жеткізу.

Осы жұмыстар дұрыс атқарылған жағдайда, жас буынға түсінікті, жүйелі әрі жемісті болатын бағдарлама шығары сөзсіз. Қазақтың көрнекті жазушысы, қазақ әдебиетін қалыптастырушылардың бірі Ж.Аймауытұлы айтқандай, “Ана тілін үйрену – сөздерді жаттау, олардың жүйесін, өзгеру заңдарын білу ғана емес, тіл үйренумен бірге бала тілдің сансыз көп ұғымдарын, ойларын, сезімдерін, сұлу үлгілерін, ойлай жүйесін, ой пәлсафасын да меңгереді”[5]. Сондықтан, балаға ана тілін меңгертуде абай болайық, артылған жауапкершілікті сезіне білейік!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Байтұрсынұлы А. *Бес томдық шығармалар жинағы. – 3 т. Тіл – құралы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері) – Алматы: Алаш, - 2005. – 352 б. – кітап*

2 Ушинский К.Д. *Балаларды тәрбиелеу және оқыту жөніндегі таңдамалы пікірлері. – Алматы: ҚазМем. ОҚБ, 1951. – 95 б. – кітап*

3 Оразбаева Ф.Ш., Рахметова Р.С. *Қазақ тілін оқыту әдістемесі: Оқу құралы. – Алматы: Print-S, 2005. – 170 б. – оқу құралы*

4 Балақаев М. *Тіл мәдениеті және қазақ тілін оқыту. – Алматы: Мектеп. – 1989. – 96 бет – кітап*

5 Аймауытұлы Ж. *Тәрбиеге жетекші. – Орынбор: Қазмембас. – 1924 – кітап*

References:

1. *Baitürsynūly A. Bes tomдық şyğarmalar jınağy. – 3 t. Til – qūraly (qazaq tılı men oqu-ağartuğa qatysty eñbekteri) – Almaty: Alaş, - 2005. – 352 b. – kitap*

2. *Uşinski K.D. Balalardy tärbieleu jäne oqytu jönündeğı tañdamaly pikirleri. – Almaty: QazMem. OQB, 1951. – 95 b. – kitap*

3. *Orazbaeva F.Ş., Rahmetova R.S. Qazaq tilin oqytu ädistemesi: Oqu qūraly. – Almaty: Print-S, 2005. – 170 b. – oqu qūraly*

4. *Balaqaeв M. Til mädenieti jäne qazaq tilin oqytu. – Almaty: Mektep. – 1989. – 96 bet – kitap*

5. *Aimauytūly J. Tärbiege jetekşi. – Orynbor: Qazmembas. – 1924 – kitap*